

Šeimos gyvenimo įvykių sekos įgyvendinimas ir iššūkiai Lietuvoje ir Europoje

Rasa Indriliūnaitė

Vytauto Kavolio transdisciplininių tyrimų institutas
Vytauto Didžiojo universitetas
Jonavos g. 66, 44191 Kaunas, Lietuva
El. paštas rasa.indriliunaite@vdu.lt
<https://orcid.org/0000-0002-7838-672X>
<https://ror.org/04y7eh037>

Apolonijus Žilys

Vytauto Kavolio transdisciplininių tyrimų institutas
Vytauto Didžiojo universitetas
Jonavos g. 66, 44191 Kaunas, Lietuva
El. paštas apolonijus.zilys@vdu.lt
<https://orcid.org/0000-0001-6329-2854>
<https://ror.org/04y7eh037>

Santrauka. Straipsnio tikslas – atskleisti Lietuvos gyventojų elgseną ir nuostatas į pagrindinių gyvenimo eigos įvykių, žyminčių šeiminio gyvenimo startą – partnerystės ar santuokos sudarymą bei vaikų susilaukimą. Straipsnyje įvertinama, kiek šie požūriai yra veikiami normatyviškai „standartinės“ šeiminio gyvenimo įvykių sekos realizavimo, bei kiek Lietuvoje šeiminio gyvenimo eiga yra panaši į kitų Europos šalių gyventojų kuriamus gyvenimo eigos scenarijus. Rezultatai atskleidžia, kad nedaugelis lietuvių mano, kad jų šeiminio gyvenimo starto įvykiai pradėti laiku, o įgyvendinta demografinė elgsena nesutampa su lūkesčiais, kada juos reikėtų įgyvendinti. Nesutapimai pagrindžia bendrąsias prielaidas apie modernios Lietuvos visuomenės raidą ir skirtingai išgyventus struktūrinius pokyčius tarp kartų, kurie lemia svarbių demografinių įvykių įgyvendinimą.

Raktažodžiai: gyvenimo eiga, standartinė šeiminio kelio trajektorija, kohabitacija, santuoka, tėvystė / motinystė.

Patterns and Challenges of Family Life Course Sequences in Lithuania and Europe

Summary. The goal of this article is aimed at the identification of the behaviour, attitudes and beliefs of the Lithuanian population towards several key events at the start of adult life course, i.e., when it is the most appropriate to initiate the first events of cohabitation with partner, marriage union, and becoming a parent, and when these events have been completed. Conceptually, the article assesses the extent to which these attitudes are influenced by normative cultural attitudes, and how the so-called ‘standard’ sequence of family life events

Straipsnis parengtas įgyvendinant mokslo tyrimų projektą „Lietuvos visuomenės kartų (ne)saugumo patirtys: gyvenimo trajektorijų pasirinkimo motyvai ir galimybės“ (MOSAUGA). Finansavimą skyrė Lietuvos mokslo taryba (LMTLT), sutarties Nr. S-MIP-19-21.

Received: 2025 12 12. Accepted: 2026 02 09.

Copyright © 2027 Rasa Indriliūnaitė, Apolonijus Žilys. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

(partnership, marriage, childbearing) is accessible to maintain. Furthermore, it has been examined to what extent the family life scenarios identified in the Lithuanian population are close to the scenarios in other European countries. The empirical part of the paper is based on analysis from the European Social Survey (ESS) Round 9 data. The research was conducted by using various methods – from descriptive sequencing data to regression analysis. The results show that only a minor proportion of the respondents consider that their family life has been started in a timely manner, while the sequence of the life course for most Lithuanians does not coincide with their expectation and perception of the most appropriate time to start those events. These discrepancies provide evidence to the general assumption about the uneven development of modern Lithuanian society and the different experiences of structural changes between generations which have conditioned the different implementation of important demographic events (e.g., delaying marriage) across generations.

Keywords: life course, standardized family life trajectory, cohabitation, marriage union, parenthood.

Įvadas

Nuo maždaug XX a. aštuntojo dešimtmečio sociologijos ir demografijos tyrimuose išpopuliarėjusi gyvenimo eigos paradigma (Elder, 1985; Elder ir kt., 2003), palaipsniui keičianti įsitvirtinusi demografinių režimų prieigą, teikia galimybę kompleksiščiau analizuoti individų asmeninio gyvenimo ir visuomenės socialinės kaitos sąveiką. Nors mokslinėje literatūroje galima aptikti įvairių gyvenimo eigos sampratos apibrėžčių, bendruoju požiūriu ji gali būti traktuojama kaip tam tikrų asmeninio gyvenimo įvykių seka (Elder ir kt., 2003; Kok, 2007). Ši seka žymi nuolatinės tranzicijas, arba gyvenimo įvykius, kuriuos individas patiria gyvenimo eigoje, pavyzdžiui, išėjimas iš tėvų namų, darbinės karjeros pradžia, partnerystė, vaikų auginimas. Minėta demografinių režimų koncepcija daugiausia apėmė plataus masto procesų, vykstančių vienoje ar kitoje populiacijoje, analizę, o gyvenimo eigos prieiga leidžia tyrėjams labiau susitelkti ir ties mikrolygmens duomenimis bei individų pasirinkimus vertinti ne tik faktiniu principu, bet ir atsižvelgiant į jų priežastingumą, stebėti ir lyginti skirtingų kartų atstovų realijas šeimos formavimosi ar kituose procesuose. Šis paradigmatis pokytis stipriai susijęs ir su atsirusiomis naujomis duomenų rinkimo ir analizės strategijomis, įgalinančiomis plačiau ir lanksčiau tyrinėti demografinę individų elgseną kaip tam tikrą gyvenimo ciklo visumą, o ne tik tam tikrus jo etapus (Kok, 2007). Demografinę gyvenimo eigos analizę taikliai papildo gyvenimo kelio sociologijos tyrimai, įgalinantys kompleksiščiau analizuoti individualius pasirinkimus ir jų priežastis (Elder et al., 2003). Gyvenimo eigos paradigma šią įvykių seką leidžia analizuoti holistiškai, t. y. vertinant tiek paties individo veiksmumą (angl. *agency*) – jo asmeninius sprendimus ir jų motyvus, nulemtus tam tikrų socialinių ribų ar laikmečio teikiamų galimybių, tiek šių pasirinkimų įvairovę apibrėžiančius struktūrinius, institucinius veiksnus (Elder, 1985; Elder ir kt., 2003). Pastarieji gali būti suprantami kaip modernios gerovės valstybės mechanizmai, taip pat kultūriniai, socialiniai veiksniai, normatyvinės lyčių normos visuomenėje, stipriai įtakančios ir standartizuojančios individų gyvenimo kelio trajektorijas (Mayer, 1991; Billari, Liefbroer, 2007, 2010; Billari ir kt., 2011). Skirtingų kartų gyvenimo kelio tvarkaraščiai (angl. *timing*) leidžia vertinti tam tikro istorinio konteksto įvykių ir individualių asmens pasirinkimų sąsajas – kada vienoje ar kitoje kartoje įvyko tam tikri demografiniai įvykiai, kiek vieni

ar kiti individo pasirinkimai atliepia vadinamąjį standartinį gyvenimo eigos kalendorių ir kiek nuo jo nukrypsta. Dėl šiandienų visuomenės individualizacijos procesų įtakos, kai individai susiduria su plačia pasirinkimų įvairove ir galimybėmis rinktis autentišką gyvenimo stilių, vadinamieji standartiniai gyvenimo eigos tvarkaraščiai, žymintys pagrindinių individo gyvenimo įvykių eigą (edukacijos pabaigą, išsikėlimą iš tėvų namų, darbinės karjeros pradžią, šeiminio gyvenimo startą ir pan.) nuosekliai įvykdomi vis rečiau. Šie procesai atsiskleidžia ir jaunimo socialinės brandos tyrimuose (Kraniauskienė, 2011; 2022; 2023; Mikulionienė, 2012), Lietuvos gyventojų surašymo duomenų analizėje, kurioje šalia kitų temų lyginami 2001 m., 2011 m. ir 2021 m. duomenys apie gyventojų šeiminės padėties situacijos kaitą, santuokinį statusą ir elgseną (Maslauskaitė, 2023).

Šiame straipsnyje apsisistojama ties su pagrindines šeiminio gyvenimo trajektorijas žyminčiais atributais susijusiais demografiniais klausimais, apimančiais gyvenimo kalendoriaus startą, t. y. santuoką, partnerystę ir vaikų susilaukimą bei su jų pradžia siejamais lūkesčiais. Siekiama įvertinti, kiek šie demografiniai įvykiai atliepia bendrąją gyvenimo kelio startą žyminčią standartizacijos vs. destandartizacijos koncepciją. Straipsnio tikslas – atskleisti Lietuvos gyventojų elgseną, požiūrius ir nuostatas į keletą pagrindinių gyvenimo eigos tvarkaraščio elementų, apimančių šeiminio gyvenimo startą – partnerystės ar santuokos sudarymą bei vaikų susilaukimą. Keliamas klausimas, kiek šie požiūriai yra veikiami kultūrinių, normatyvinių ar kitų nuostatų bei išlaiko vadinamąją standartinę seką (santuoka, vaikų susilaukimas) ir kiek nuo jos nukrypsta. Taip pat – kokie šeiminio gyvenimo eigos kalendoriai aptinkami analizuojamoje Lietuvos populiacijos dalyje bei kiek jie yra panašūs (ar skirtingi) į kitų Europos šalių gyventojų kuriamus šeiminio gyvenimo eigos scenarijus. Straipsnyje remiamasi Europos socialinio tyrimo (EST) (*European Social Research*) 9 bangos duomenimis, kurie buvo surinkti 2019 metais.

Šeiminio gyvenimo tvarkaraščių kaitos ypatumai

Plačiau apsisistojant ties šeiminių demografinių trajektorijų pokyčiais vėlyvosios modernybės visuomenėje, matomas jų kompleksiskumas, kuris daugiausia yra siejamas su dviem pagrindiniais įvykiais – skyrybomis ir kohabitacija, išardžiusiais vadinamąsias standartines normatyvines trajektorijas, kurias tradiciškai žymėdavo santuoka, vaikų susilaukimas ir vieno iš partnerių mirtis (Fasang, 2014; Dirsytė, Maslauskaitė, 2020). Jei aštuntojo dešimtmečio pabaigoje dar buvo gana įprasta išsikraustymo iš tėvų namų laiką sieti su santuokos sudarymu (Glick, 1977), tai vėliau imta analizuoti alternatyvius kelius, nes paliekančiųjų tėvų namus asmenų amžius jaunėjo, nors lygiagrečiai augo santuokos sudarymo amžius (didėjo), kas leido teigti, kad jaunimas tėvų namus paliko ne todėl, kad kurdavo šeimą, bet dėl kitų priežasčių, o pats kelias iki šeimos sukūrimo gana smarkiai užtruko (Stone ir kt., 2011). Šie pokyčiai leidžia kalbėti apie vadinamąsias destandartines šeiminio kelio trajektorijas, kurios apima gana įvairias šeiminio gyvenimo modelių variacijas – pavyzdžiui, kohabitacijas, pakartotines kohabitacijas, pakartotines santuokas, kohabitacijas su vaikais ar be vaikų. Tokia šeiminio gyvenimo modelių įvairovė ir skirtinga jų trukmė leidžia kalbėti apie šeimos gyvenimo įvykių sekos skirtumus popu-

liacijoje bei kelti klausimus apie jų priežastis, nes gyvenimo eigos kalendoriaus įvykiai ir jų eiliškumas laiko požiūriu yra reikšmingi ir dar ateityje numatomiems gyvenimo įvykių sekos etapams (Elder, 1998; Nico, 2014).

Demografiniuose tyrimuose matoma didėjanti šeiminių gyvenimo diversifikacija, kai kohabitacija pakeitė santuoką, o vaikų susilaukimas vis dažniau tampa ankstyvesnis už santuoką, arba, atvirkščiai, – atidedamas vėlesniam laikui ar taip ir lieka neįgyvendintas (Raley, 2000; Wu ir Wolfe, 2001). Šiuos demografinės elgsenos pokyčius leidžia paaiškinti antrojo demografinio perėjimo teorinė perspektyva (Van de Kaa, 1987; Lesthaeghe, 2010), grindžianti juos savirealizacijos ir individualizmo vertybinių principų dominavimu šiuolaikinėse moderniose Vakarų visuomenėse. Šie principai lemia asmeninių individų gyvenimo projektų įvairovę. Partnerystė jaunesnių kohortų atstovų yra grindžiama aktyvaus abiejų partnerių įsitraukimo lūkesčiu, kinta ir romantinių santykių samprata. Įsitvirtina vadinamasis grynųjų santykių modelis, grindžiamas tuo, kad koncentruojamasi į pasitenkinimą gyvenant su kitu asmeniu, užuot į santykių statusą žvelgus kaip į socialinį pripažinimą (Giddens, 1991; 1992; Smart, 2007). Gyvenimo eigos tvarkaraščius šiomis aplinkybėmis stipriai formuoja ir vadinamosios rizikos visuomenės veiksniai – neužtikrintumas, neapibrėžtumas, socialinis atsietumas, prisidedantys prie ilgų savęs paieškų bei ilgalaikių šeiminių išipareigojimų vengimo (Beck, 1992; Arnet, 2000; 2001; Gravel et al., 2016; Beck, Beck-Gernsheim, 1995).

Šeimos trajektorijų pokyčius analizuojantys autoriai pažymi esamus gana ryškius lyties, kultūrinius, klasinius, etninius ir geografinius skirtumus, kurie lemia gyvenimo eigos tvarkaraščio netolygumus tarp šalių. Pavyzdžiui, stipriai individualizuota vertybių sistema ir asmens laisvė bei autonominiai sprendimai išsiskiria Vakarų Europos bei Skandinavijos regiono šalys, pasižyminčios ankstesne šeimos gyvenimo kelio destandartizacija. Lietuvoje ir kitose Rytų Europos šalyse šeiminių trajektorijos sovietiniu laikotarpiu buvo gana griežtai standartinės, kur santuoka normatyviškai rezervuojama partnerystei ir seksualiniams santykiams, o pokyčiai link gyvenimo eigos kalendoriaus destandartizacijos prasideda tik maždaug po 1990-ųjų (Dirsytė, Maslauskaitė, 2020). Kohabitacijos paplitimas atkurtosios mūsų šalies nepriklausomybės pradžioje laikomas vienu iš antrojo demografinio perėjimo požymių, keitė šeimos formavimo kalendoriaus trajektorijas, nes, visuomenei priėmus „neinstitucionalizuotų porų koegzistavimą kartu su santuokinėmis šeimomis, santuokos dar labiau atidedamos“ (Stankūnienė, Baublytė, 2009, p. 13). Autorės pažymi, kad minėti procesai yra susiję bei skatina vienas kitą. Vis dėlto, nors šiuolaikinėje visuomenėje kohabitacija ženklina šeiminių gyvenimo pradžią, kaip pažymi Dirsytė ir Maslauskaitė (2020), svarbu atsižvelgti į skirtumus, kiek partnerystę pradeda nuo kohabitacijos ir kiek ilgai jos trunka. 2000 m. duomenimis, Šiaurės Europos šalyse, Prancūzijoje, Estijoje beveik visos pirmosios partnerystės yra kohabitacijos, šiek tiek mažesni skaičiai aptinkami Vidurio ir Rytų Europos šalyse (Vengrijoje, Lietuvoje), kur kohabitacijos sudarė apie 70 proc. pirmųjų partnerystę (Puur et al., 2012; Andersson, Thompson, Duntava, 2016; Dirsytė ir Maslauskaitė, (2020).

Kalbant apie dar vieno reikšmingo šeiminio gyvenimo eigos įvykio – vaikų susilaukimo laiko ypatumus Lietuvoje, nuo XX a. paskutiniojo dešimtmečio nuosekliai pradėjusi didėti ne santuokoje gimusių vaikų dalis¹ leidžia kalbėti ir apie vaikų susilaukimo kalendoriaus pokyčius. Jie taip pat siejami su antrojo demografinio perėjimo, kuriam būdingas vėlesnis šeimos kūrimas, jau minėta kohabitacija, šeimos nestabilumas, todėl vaikai gimdomi vėliau, daug jų gimsta ne santuokoje, taip pat daugėja ir bevaikių ar vieno asmens šeimų, ypatumais (Lesthaeghe, Van de Kaa, 1986). Lyginant skirtingų kartų prokreacinę elgseną išryškėja tendencijos, kad jauniausiosios kartos yra linkusios atidėti pirmojo vaiko susilaukimą vėlesniam amžiui. Taip pat 2009 m. paskelbtuose tyrimo „Kartos ir šeimos“ rezultatuose pastebima, kad to meto šeimos / partnerystės pokyčiai sutampa su gausėjančia vaikų, gimusių kohabituojančioje poroje, skaičiumi². Tendencijos matomos ir jau minėtoje Lietuvos gyventojų surašymo duomenų analizėje (Maslauskaitė, 2023).

Metodologija

Šio straipsnio analizei yra pasitelkiami Europos socialinio tyrimo (angl. *European Social Survey*) (toliau tekste trumpinama EST) 9-osios bangos duomenys atskleisti Lietuvos ir Europos gyvenimo tvarkaraščių struktūrą ir normatyvinius vertinimus, susijusius su kohabitacijos, santuokos ir tėvystės / motinystės (straipsnyje sinonimiškai vartojama ir sąvoka „vaikų susilaukimas“) startais (ESS round 9, 2019). EST yra vienas kokybiškiausių Europoje daugkartinių skerspjuvio tyrimų, atliekamų įvairiose šalyse, nes formuojama ir naudojama tik tikimybinė tyrimo imtis su griežtomis reprezentatyvumo šalyje prielaidomis, tyrimo įgyvendinimas vyksta visose šalyse sinchronizuotai tapačiu ar panašiu metu („bangomis“) bei pagal vienodas taisykles, o klausimyno vertimas į kalbas yra standartizuotas pasitelkus vietinius kalbos ekspertus.

Klausimų tematika varijuoja nuo domėjimosi politika ar žiniomis iki žmogiškųjų vertybių skalių, o 9-ojoje bangoje buvo integruotas kintantis gyvenimo eigos tvarkaraščio ar kalendoriaus (angl. *Timing of Life*) klausimų modulis. Modulis buvo sukurtas didžiausią įdirbį turinčių ir šiuolaikinės Europos populiacijos gyvenimo kurso (angl. *life course*) tematika tyrimus atliekančių mokslininkų F. Billari, G. Hagestad, A. Liefbroer ir Z. Spéder grupės. Gyvenimo eigos tvarkaraščio modulis integruoja 4 klausimų sekcijas, kurios konceptualiai yra susijusios: asmens biografinio tvarkaraščio įvykdymo klausimai (t. y. klausimai, kuriame asmens etape įvyko reikšmingi gyvenimo eigos įvykiai), asmeninės percepcijos klausimai apie gyvenimo kurso etapus ir tinkamiausius demografinių įvykių „langus“ (t. y. klausimai, kokio amžiaus asmuo yra per jaunas, senas ar tinkamo amžiaus įgyvendinti konkrečius demografinius įvykius), asmeninės normatyvinės percepcijos klausimai apie tai, kiek pateisinami ar „moralūs“ tam tikri įvykiai gyvenimo eigos perspektyvoje, ir klausimų segmentas apie gyvenimo eigos planavimą.

¹ 1990 m. – 7 proc., 2008 m. – 28,5 proc. (Demografijos metraštis, 2009).

² Pirmi vaikai, gimę kohabituojančioms poroms 1965–1969 m., sudarė 1,5–5,7 proc., 2000–2005 m. – 22,1 proc. (Stankūnienė, 2009).

Šiame straipsnyje iš minėto modulio yra pasitelkiami tik pirmojo (realizuotos elgsenos ir gyvenimo eigos tvarkaraščio) ir antrojo (asmeninės percepcijos apie tinkamiausią „langą“ tame tvarkaraštyje realizuoti svarbius biografinius įvykius) pogrupio pasirinkti klausimai. Klausimai pasirinkti apie kohabitacijos, santuokos ir tėvystės / motinystės realizuotus startus (t. y. asmens amžius, pradėjus kohabituoti su partneriu ar sutuoktiniu, kai kohabitacija truko bent 3 mėn., įteisinus (pirmąją) santuoką ir susilaukus pirmojo vaiko) ir tinkamiausią amžių pradėti realizuoti minėtus įvykius. Svarbu paminėti, kad abiejų klausimų pogrupių imties dydžiai skiriasi, nes pirmieji klausia apie realizuotą ar atliktą elgseną, o antrieji prašo išreikšti požiūrį, neatsižvelgiant į tai, ar tiriamas demografinis įvykis buvo įgyvendintas.

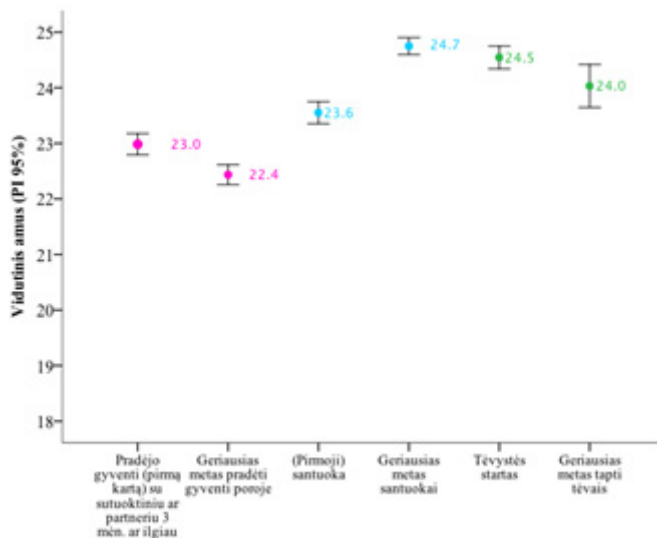
Analizė struktūruojama į tris poskyrius: pirma, [1] siekiama atskleisti dažniausius gyvenimo eigos tvarkaraščius (pagal kohabitacinio, santuokos ir tėvystės / motinystės startą ir jų rikiuotes asmens gyvenime), pasikartojančius Europoje, ir kartu atskleisti, kaip Lietuvos gyventojų gyvenimo eigos struktūra atsiskleidžia platesniu kontekstu; antra, [2] apžvelgus dažniausiai pasitaikančius gyvenimo eigos scenarijus, identifikuoti, kokie asmenys yra linkę rinktis tuos scenarijus (t. y. kiek ir kaip asmens amžiaus kintamasis yra susijęs su vienu iš pirmųjų gyvenimo įvykių pasirinkimo sekų) Lietuvoje; ir paskiausiai [3] apžvelgti Lietuvos gyventojų refleksiją į savo įvykdytą asmeninį gyvenimo eigos tvarkaraštį, palyginus jų įvykdytą gyvenimo kalendorių kartu su percepcija, kuri normatyviškai atskleidžia, kada apskritai vienas ar kitas kalendoriaus įvykis turėtų įvykti. Duomenims analizuoti pasitelkiami įvairūs aprašomosios ir daugiamatės statistikos metodai, svarbu išskirti, kad visiems duomenims analizuoti buvo pasitelkiami EST siūlomi statistiniai duomenų svoriai³.

Gyvenimo eigos tvarkaraščiai ir kohabitaciniai, santuokos ir tėvystės / motinystės pasirinkimai Lietuvoje ir Europoje

Šiame straipsnyje 4 demografiniai įvykiai – išsikraustymas iš tėvų namų bei kohabitacijos, santuokos ir tėvystės / motinystės pradžia nagrinėjami tiek kaip įgyvendinti (realizuoti), tiek kaip (normatyvinis) tinkamiausio amžiaus vertinimas. 1 pav. atskleidžiamas bendras Lietuvos gyventojų poveikslas leidžia palyginti demografinių įvykių realizuotą ir normatyvinį vidutinius amžius, kai pirmasis atskleidžia elgseną, o antrasis požiūrius, kaip reikėtų pasielgti. Lietuvos gyventojų bendras vidutinis amžius pradėjus kohabituoti ir susilaukti pirmojo vaiko yra nežymiai didesnis nei tinkamiausias asmens amžius minėtus įvykius pradėti. Tuo tarpu tinkamiausio santuokos starto vidutinis amžius yra aukštesnis nei vidutinis realizuotas santuokos starto amžius. Pateikiamus rezultatus reikia interpretuoti, įvertinus tai, kad respondentai, pasisakę apie tinkamiausią amžių startuoti

³ EST siūlo net 3 tipų statistinius svorius, kaip priemonę užtikrinti didesnį imties reprezentatyvumą analizuojant duomenis. Šiame straipsnyje atlikti skaičiavimai, kuriuose apibendrinami ir palyginami tik Lietuvos gyventojų rezultatai buvo naudoti poststratifikaciniai svoriai (duomenų faile jie yra įvardijami *pspwght*), o palyginant Europos šalis naudoti analitiniai svoriai, kurie naudojami lyginant šalių ar tarp šalių grupių duomenis (duomenų faile jie įvardijami *anwght*).

(gyventi drauge, susituokti ar tapti tėvais), nebūtinai įgyvendino minėtus įvykius. Taigi, natūraliai tinkamiausio (normatyvinio) vidutinio amžiaus skaičiavimuose imtis yra didesnė nei realizuoto amžiaus skaičiavimuose naudojamos imtys.

1 pav. Demografinių įvykių (kohabitacijos, santuokos ir tėvystės / motinystės) realus ir tinkamiausias vidutinis amžius Lietuvoje

Respondentų pateikti trys demografiniai įvykiai – kohabitacijos, santuokos ir tėvystės / motinystės startai gali būti surikiuoti į sekas pagal tai, kaip buvo organizuota ar „suvaldyta“ demografinio kalendoriaus eiga gyvenimo ciklo eigoje. Vis dėlto turimi duomenys neleidžia įvertinti, kiek asmuo ilgai išbuvo įžengęs į vieną iš vaidmenų (partnerio, sutuoktinio ar tėvų), ir ar tie vaidmenys nepasikeitė bei kokios giluminės priežastys galėjo lemti vieno ar kito įvykio startą. Taigi, nors sekos reprezentuoja „tik“ pirmuosius vaidmenų pasikeitimo kartus, bet seka santykinai gali atskleisti Lietuvos gyventojų demografinio kalendoriaus tvarką ir dominuojančias pasirinkimų trajektorijas. Iš viso įmanoma 13 unikalų šių demografinių įvykių sekų (žr. 1 lentelę), nes įvykiai gali eiti vienas po kito, t. y. įvykti skirtingais metais, arba tam tikri ar visi įvykiai gali sutapti, t. y. įvykti tais pačiais metais. Taigi, įvykių seką galima skaidyti į kelis lygius – [A] visi trys įvykiai yra nesutampantys ir diferencijuotai atspindi 6 unikalias sekas, [B ir C] du sutampantys ir vienas diferencijuotas, atspindi 6 sekas, ir [D] kai visi trys įvykiai yra sutampantys ir atitinka tik vieną seką. Dviejų sutampančių ir vieno diferencijuoto įvykio sekų grupė dar gali būti skaidoma į dvi smulkesnes sekų grupes priklausomai nuo to, ar sutampantys įvykiai eina po ar prieš diferencijuotą įvykį. Taip pat įvykiai gali būti skirstomi priklausomai nuo to, ar kohabitacija, santuoka ar tėvystė / motinystė atsiranda kaip reikšmingas įvykis sekos pradžioje ar pabaigoje.

1 lentelė. Kohabitacijos, santuokos ir tėvystės / motinystės startų kombinacinių sekų matrica

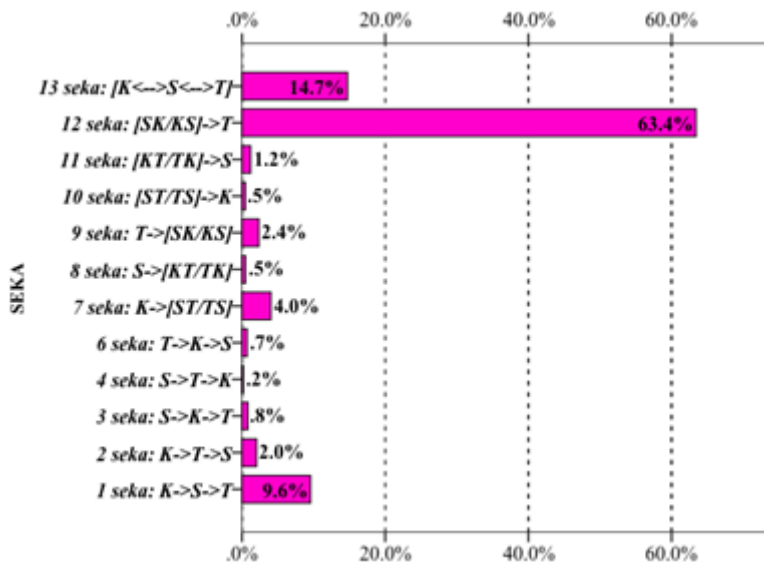
Įvykių sekos diferenciacijos lygis	Reikšmingo įvykio (kohabitacijos, santuokos, tėvystės / motinystės startų) pozicija sekoje					
	Kohabitacija kaip reikšmingas įvykis		Santuoka kaip reikšmingas įvykis		Tėvystė / motinystė kaip reikšmingas įvykis	
[A] Visų 3 diferencijuotų įvykių seka	1 seka: K→S→T	2 seka: K→T→S	3 seka: S→K→T	4 seka: S→T→K	5 seka: T→S→K	6 seka: T→K→S
[B] 1 įvykio diferenciacija nuo kitų 2 sutampančių įvykių	7 seka: K→[ST/TS]		8 seka: S→[KT/TK]		9 seka: T→[SK/KS]	
[C] 2 sutampančių įvykių diferenciacija nuo 1 įvykio	10 seka: [ST/TS]→K		11 seka: [KT/TK]→S		12 seka: [SK/KS]→T	
[D] Visų 3 įvykių sampyna	13 seka: [K↔→S↔→T]					

K reprezentuoja kohabitacijos pradžią, *S* – santuokos, o *T* – tėvystės / motinystės startą. Įvykiai laužtinuose skliaustuose sutampa, pvz., 13 sekos visi įvykiai įvykio tais pačiais metais $[K \leftrightarrow S \leftrightarrow T]$.

Analizėje naudojamas tik tas EST duomenų pogrupis, kuris įgyvendino ir startavo visų tiriamų demografinių įvykių atvejais, tad jeigu respondentas neįžengė į bent vieną iš vaidmenų, tokiu atveju jis eliminuojamas iš tolesnės analizės. Gauti duomenys (žr. 2 pav.) rodo, kad absoliučiai dominuojanti vaidmenų seka gali būti apibūdinama kaip santuokos ir kohabitacijos sinchronizavimas tuo pačiu metu ir vėlesnis įžengimas į tėvystę / motinystę, o ši seka sudaro 63,4 proc. Lietuvos gyventojų pasirinkimų. Antras didžiausias demografinių pasirinkimų segmentas tesudaro 14,7 proc. ir tai yra toks asmeninis gyvenimo įvykių kalendorius, kai startuojama su bendru sugyvenimu, santuoka ir tėvyste / motinyste vienu kartu ir šie įvykiai įvyksta tais pačiais metais. Trečioji kiek reikšmingesnė seka, kuri sudaro 9,6 proc. pasirinkimų, rodo, kai visi įvykiai diferencijuoti ir atitinka standartinį gyvenimo ciklo įvykdymą – pirmiausia kohabitacija, tada santuoka, o paskiausiai tėvystė / motinystė. Kitos unikalios dešimt sekų tesudaro 12,3 proc. Lietuvos gyventojų pasirinkimų, iš kurių galima išskirti tris, kiek labiau išsiskiriančias sekas, kurios yra gana negausios. 4 proc. pasirinkimų sudaro seka, kuri apibūdina kohabitacijos kaip reikšmingo įvykio startą, po kurios eina vienu metu sutampanči santuoka ir tėvystė / motinystė; 2,4 proc. asmenų rinkosi ar buvo priversti rinktis seką, kuri gali būti apibūdinama kaip sutrikdanti tėvystė / motinystė, nes startuojama su tėvyste / motinyste ir vėliau eina santuoka su kohabitacija vienu metu; bei 2 proc. sudaro diferencijuotų įvykių seka, kai po kohabitacijos starto susilaukiama pirmojo vaiko, ir tik paskui yra įteisinama santuoka. Žinoma, reikėtų atkreipti dėmesį, kad pateikiamos sekos ne visais atvejais atskleidžia, ar buvo kohabituota su tuo pačiu asmeniu, su kuriuo susilaukta pirmojo vaiko, ar įteisinta (pirmoji) santuoka su tuo pačiu asmeniu, su kuriuo buvo kohabituota, ir pan. Taip pat nėra viena seka neatspindi laiko atotrūkio tarp diferencijuotų įvykių, tad, pavyzdžiui, gausiausios (dvyliktos) sekos atveju grupuojami atvejai, kai tėvystės /

motinystės startas įvyksta po metų ar po dešimties pradėjus kartu gyventi ir įteisinus santuoką, kaip tapačius priklausančius tai sekai.

Nepaisant to, Lietuvos gyventojus galima apibūdinti pagal savo gyvenimo įvykių tvarkaraščio sinchronizavimą kaip linkusius orientuoti savo gyvenimo kelią į tėvystę / motinystę, nes visos trys dominuojančios sekos pasibaigia ar sinchronizuojamos su tėvystės / motinystės startu. Tuo pačiu visos trys sekos gali būti apibūdinamos kaip įvykdančios normatyvinę gyvenimo ciklo eigą, ir tik maža dalis (maždaug septintadalis) Lietuvos gyventojų renkasi alternatyvias gyvenimo eigas, kurios gali būti apibūdinamos kaip reprezentuojančios labiau destandartinį gyvenimo tvarkaraštį. Tuo tarpu net iš standartinei gyvenimo eigai priskirtinų gyvenimo sekų „tvarkingiausia“ kohabitacijos, santuokos ir tėvystės / motinystės patirčių seka apibūdina tik dešimtadalį Lietuvos populiacijos patirčių. O dažniausiai tvarkaraščio chronologinė raida suponuoja prielaidą, kad santuokos instituto ir kohabitacijos situacijos yra priklausomi demografiniai įvykiai ir šios abi situacijos yra preliudas į vaikų susilaukimą.

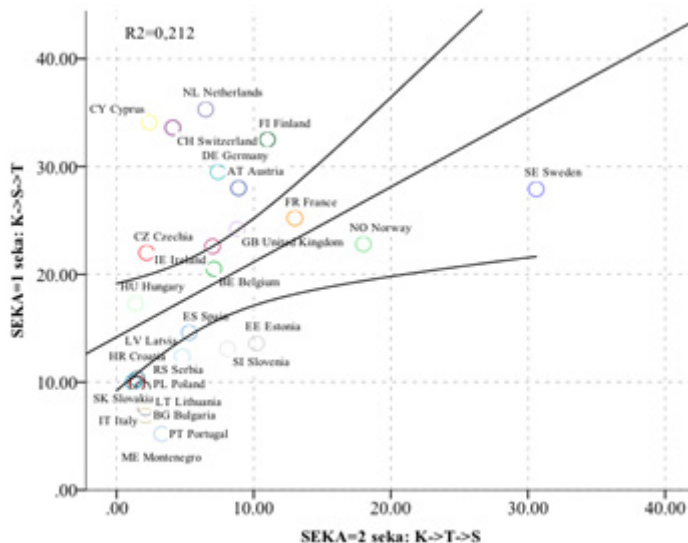
2 pav. Gyvenimo kalendoriaus sekų struktūra ir gyventojų pasirinkimai Lietuvoje

Tai, kad Lietuvoje dominuoja pasirinkimai, kuriuose tam tikrų įvykių įgyvendinimas sutampa, nėra keista. Portugalų sociologė ir demografė Nico (2013), nagrinėdama senesnius EST 2006 m. gyvenimo įvykių tvarkaraščio modulio duomenis ir lygindama Europos šalis, pastebi, kad suglausti laiko požiūriu gyvenimo įvykių perėjimai (angl. *condensed life events transitions*) dominuoja daugelyje posocialistinių šalių, Ukrainoje ir Rusijoje (kartu su Pietų Europos šalimis). Ji suglaudintų įvykių didesnę raišką sieja su tuo, kad minėtose šalių populiacijose esama santykinai gausesnės žemesnės socialinės klasės dalies (nei Skandinavijos ar Vakarų Europos šalyse), o prastesnė ekonominė

situacija tam tikruose visuomenės segmentuose verčia rinktis ir sudėlioti gyvenimo prioritetus, kai dominuoja gyvenimo įvykių suderinimas, o ne suplanuotas ir tvarkingas atskyrimas. EST duomenys leidžia pažvelgti giliau, kaip gyvenimo realizuotų įvairių gyvenimo įvykių sekų dalis keičiasi priklausomai nuo idealiai standartinės diferencijuotų startų (pirmosios) sekos įvairiose Europos šalyse, o tai leistų suprasti, kuriame ar kuriuose šalių klasteriuose atsiranda Lietuva. Pateikiami tvarkingo standartinio normatyvus gyvenimo tvarkaraščio sugretinimai tik su atrinktomis dažniausiomis⁴ keturiomis kitomis gyvenimo tvarkaraščio sekomis (žr. 3, 4, 5 ir 6 pav.).

Pirmiausia identifikuotina, kad europiniame kontekste Šiaurės ir Vakarų Europos šalyse gyventojai gerokai dažniau renkasi *standartinę normatyvų* gyvenimo įvykių startų kelią, čia pažymėtina Nyderlandų, Suomijos, Šveicarijos, Vokietijos, Austrijos, Švedijos, Prancūzijos ir išskirtinis Kipro atvejis. Tuo tarpu, dauguma Vidurio, Rytų ir Pietų Europos šalių, įskaitant Lietuvą, patenka į šalių pogrupį, kuriam būdinga ypač menkai standartinis normatyvus gyvenimo eigos įgyvendinimas. Minėtas pogrupis vėlgi nėra homogeniškas, esama variacijų, pavyzdžiui, Lietuvoje šiek tiek mažiau renkasi įvykdyti tvarkingą gyvenimo ciklą palyginus su Latvija ar Estija.

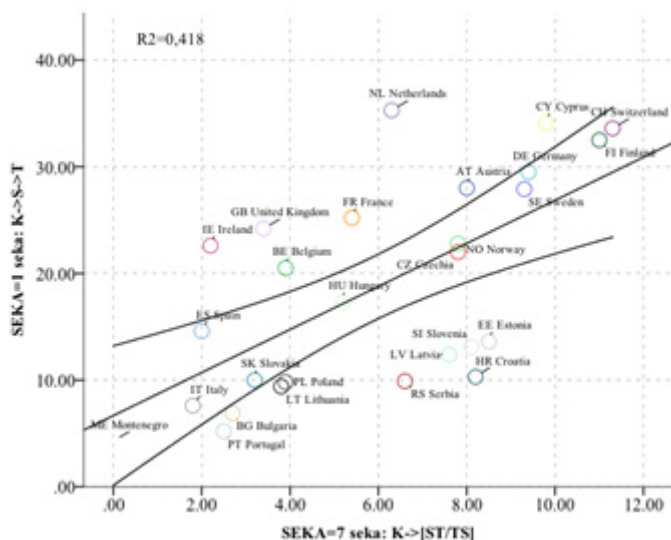
Antroji seka gali būti apibūdinama kaip destandartinė gyvenimo kelio trajektorija, nes startuojama su kohabitacija, po jos – tėvystės / motinystės pradžia ir seka užbaigiama santuoka. Ši diferencijuota seka indukuoja apie santuokos instituto deinstytucionalizaciją ir tai, kad tėvystė / motinystė bent nėra pagrindinė priežastis tais pačiais metais įteisinti santuoką, nes tėvystė / motinystė kaip įsiterpiantis įvykis nesutampa su santuoka. Taigi,

3 pav. Standartiniai normatyvūs ir destandartiniai nenormatyvūs gyvenimo įvykių startai Europoje

⁴ Dažniausia gyvenimo seka gali būti įvardyta tokia, kuri yra artima ar atitinka bent 10 proc. pasirinkimų bent trijose šalyse.

ši seka gali būti apibūdinama kaip *nenormatyvi destandartinė* seka, ir labiausiai atspindi nenuoseklumą asmens biografijoje. Tokio kelio pasirinkimas daugelio Europos šalių bendrojoje populiacijoje yra ypač retas, ir tik Švedijoje (net 30,6 proc.), Norvegijoje (18 proc.) ir Prancūzijoje (13 proc.) toks gyvenimo kalendorius yra reikšminga pirmųjų pasirinkimų alternatyva. Matoma bendroji tendencija Europoje, kad, didėjant bendriems idealaus (normatyvaus) standartinio gyvenimo ciklo starto rodikliams – didėja destandartinio nenormatyvaus gyvenimo starto realizavimo rodikliai ($R = 0,461$; $p < 0,05$) (žr. 3 pav.).

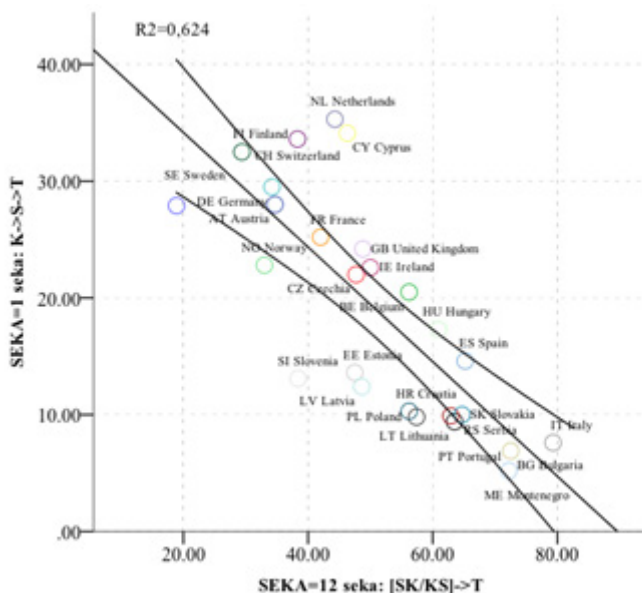

4 pav. Standartiniai ir destandartiniai, orientuoti į santuoką, tėvystę / motinystę gyvenimo startai Europoje

Kita (septintoji) seka gali būti įvardijama kaip *destandartinė normatyvi* pirmųjų gyvenimo pasirinkimų alternatyva, nes kohabitacijos startas kaip atskiro starto su vėliau sutampančiais santuokos ir tėvystės / motinystės įvykiais seka, t. y. kohabitacija pasirenkama kaip startas vėliau derinant santuoką ir tėvystę / motinystę. Minėtos gyvenimo trajektorijos atžvilgiu šalių išsidėstymas yra gerokai labiau dispersiškas, ir tik keliuose šalyse (Šveicarijoje ir Suomijoje) minėtų įvykių nuoseklumas atspindi šiek tiek daugiau nei 10 proc. populiacijos pasirinkimų. Nors bendrajame Europos kontekste nėra ryškesnių šalių klasterių, kurie apibūdintų kohabitaciją kaip prologą vėliau suderinti tėvystę / motinystę ir santuoką, bet pastebėtina, kad Šiaurės ir Vakarų Europos šalyse minėtas kelias pasirenkamas santykinai dažniau nei Pietų Europoje. Tuo tarpu posocialistinių šalių pogrupis yra nevienalytis, esama šalių (Estija, Slovėnija, Kroatija, Latvija ar Čekija), kuriose minėta gyvenimo įvykių seka įvykdoma panašiai kaip Šiaurės ir Vakarų Europos šalyse, bei esama šalių (Lenkija, Slovakija ir Lietuva), kuriose tai yra reti pasirinkimai kaip Pietų Europos šalyse. Identifikuotina ta pati tendencija Europoje, gretinant šias dvi

sekas, kad, didėjant bendram idealaus standartinio gyvenimo ciklo starto pritarimui – didėja *destandartinio, orientuoto į santuoką – tėvystę / motinystę* gyvenimo starto realizavimas ($R = 0,647$; $p < 0,001$) (žr. 4 pav.).

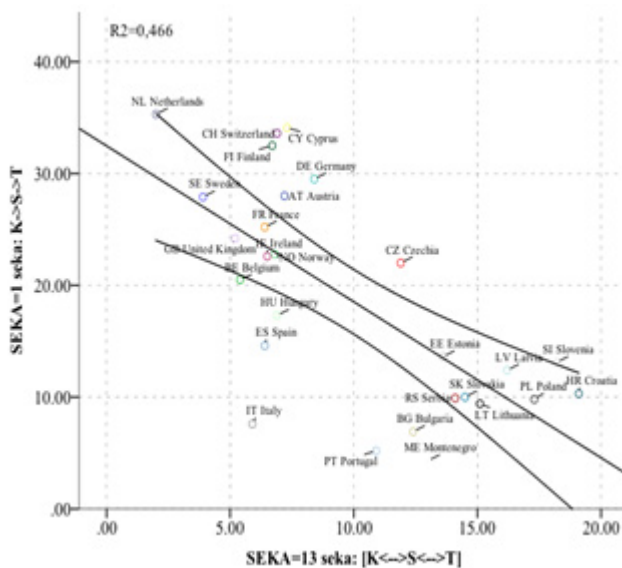
Dvyliktoji seka, kuri būdinga daugumai Lietuvos gyventojų pasirinkimų, apibūdina kitokią demografinių įvykių startų destandartizaciją, kai kohabitacijos ir santuokos startai sutampa, o vėliau seka tėvystės / motinystės epizodas. Toks gyvenimo įvykių pradžios išsidėstymas dominuoja Pietų Europos ir posocialistinių šalių pogrupyje. Šis šalių klasteris nėra homogeniškas, normatyvi destandartizacija dominuoja Pietų Europos šalyse, pavyzdžiui, Juodkalnijoje 82,3 proc. populiacijos renkasi tokią startų seką, 79,3 proc. Italijoje, 72,5 proc. Bulgarijoje, 72,2 proc. Portugalijoje, o posocialistinėse šalyse esama gerokai daugiau variacijų. Minėtame šalių klasteryje egzistuoja variacija nuo 38,4 proc. Slovėnijoje, 47,5 proc. Estijoje ir 48,6 proc. Latvijoje iki 60,9 proc. Vengrijoje, 63,5 proc. Lietuvoje, 64,7 proc. Slovakijoje. Palyginus standartinės normatyvinės ir *destandartinės, orientuotos į tėvystę / motinystę* gyvenimo sekų priklausomybę ($R = -0,790$; $p < 0,001$), matoma atvirkštinė koreliacija, tad didėjantis idealaus standartinio gyvenimo ciklo starto realizavimas susijęs su mažėjančiu *destandartinio, orientuoto į tėvystę / motinystę*, gyvenimo starto įgyvendinimo rodikliais (žr. 5 pav.).

5 pav. Standartiniai ir destandartiniai, orientuoti į tėvystę / motinystę, gyvenimo startai Europoje

Paskutiniai Europoje dažnesni šeiminių įvykių pasirinkimai gali būti apibūdinami kaip „suspausta biografija“ ar „suspausti“ gyvenimo įvykių startai, nes visi trys įvykiai asmens biografijoje įgyvendinami vienu metu. Minėta seka iš esmės apibendrina gyve-

nimo tvarkaraščio *hiper-standartizaciją* pirmųjų pasirinkimų atveju. Vertinant platesniu kontekstu, matomas nuo likusių Europos šalių aiškiai išsiskiriantis posocialistinių šalių pogrupis (išskyrus Vengriją), kuriam būdinga minėtoji gyvenimo startų seka. Žinoma, čia irgi egzistuoja variacija, kai „hipersuspausta“ laike biografija apibendrinta nuo 12,4 proc. Bulgarijos iki 19,4 proc. Kroatijos populiacijos gyvenimo įvykių pasirinkimų, o Lietuva atitinkamai patenka į vidurį. Taigi, galima apibendrinti, kad ši seka yra posocialistinių šalių demografinės raidos vienas iš bruožų tam tikrame šių visuomenių segmente, o lyginamuoju požiūriu (žr. 6 pav.) dažniau įgyvendinamas standartinis ir laiko požiūriu diferencijuotas gyvenimo įvykių startas atvirkščiai koreliuoja ($R = -0,683$; $p < 0,001$) su suspaustu gyvenimo įvykių starto rodikliais.

6 pav. Standartiniai ir hiperstandartiniai gyvenimo įvykių startai Europoje

Apibendrinant reikia pažymėti, kad Europos lygmeniu išskirtinos 5 pasirinkimų kombinacijos, apibūdinančios kohabitacijos, santuokos ir tėvystės / motinystės startų išsidėstymą bei kartu asmenines biografijas – standartines ir normatyviškai tvarkingas, destandartines ir normatyviškai netvarkingas, destandartines ir orientuotas į santuoką ir tėvystę / motinystę, destandartines ir orientuotas į tėvystę / motinystę bei hiperstandartines. Visi gyvenimo įvykiai yra nevienodai realizuojami ir nors egzistuoja variacijos, bet Šiaurės ir Vakarų Europos šalių populacijose aukštesni standartinės ir tvarkingos, destandartinės ir netvarkingos bei destandartinės ir orientuotos į santuoką ir tėvystę / motinystę biografijos pasirinkimai. Pietų Europos ir Vidurio bei Rytų Europos šalims būdinga destandartinė ir orientuota į tėvystę / motinystę trajektorija. Posocialistinių šalių erdvėje yra reikšmingas segmentas populiacijos su įgyvendintu hiperstandartiniu gyvenimo kalendoriumi. Makropožiūriu gauti rezultatai suponuoja prielaidą, kad gyvenimo

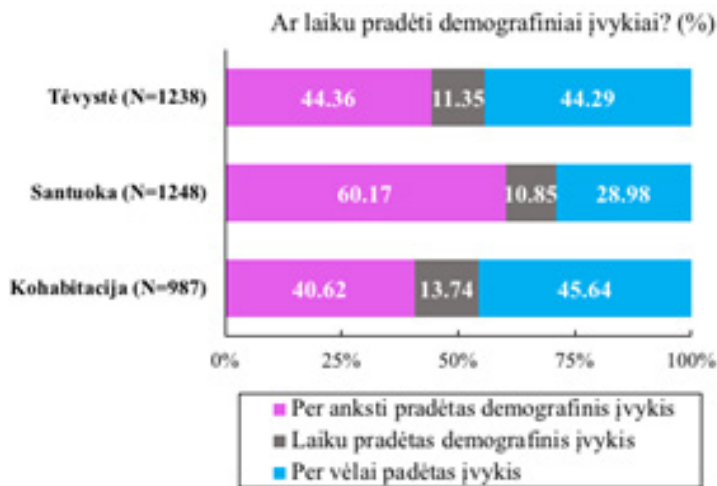
pirmųjų pasirinkimų standartizacija yra priešinga hiperstandartizacijai, t. y. pastaroji nėra tik pagreitinta pirmosios sekos versija, o greičiau „priešingas“ atitikmuo. Destandardizacija įgyja įvairias formas, kai nenuosekli gyvenimo seka ar seka, orientuota į santuokos, tėvystės / motinystės epizodų visišką suderinimą, eina greta su standartiniu kalendoriaus įgyvendinimu, o auganti destandardizacija orientuota tik į tėvystės / motinystės epizodą „mažina“ standartinio gyvenimo kalendoriaus realizavimo rodiklius. Tuo tarpu Lietuvoje reikšmingiau galima išskirti tik tris pasirinkimus pagal gyvenimo įvykių rikiuotę: dominuoja gyvenimo tvarkaraščio destandardizacija, orientuota į tėvystę / motinystę, kuri apibūdina daugiau nei pusės populiacijos pasirinkimą, o dvi kitos – standartinė ir hiperstandartinė gyvenimo seka sudaro reikšmingą mažumą. Tai, kad Lietuvoje egzistuoja maža įgyvendinamų gyvenimo sekų įvairovė, irgi galima apibendrinti, kad tai yra mažai individualizuota, „kieta“ ar pirmajai modernybei priskirtina visuomenė, kur įgyvendinamos tik kelios gyvenimo trajektorijų alternatyvos. Vis dėlto kyla imperatyvus klausimas, kad galbūt esama kartų skirtumų ar laiko variacijų įgyvendinant standartinę, destandardinę ir hiperstandartinę gyvenimo eigą, bei jas renkasi skirtingos gyventojų grupės?

Lietuvos gyventojų refleksija apie įgyvendintą asmeninį gyvenimo eigos tvarkaraštį

Suprantant dažniausiai pasikartojančių Lietuvos gyventojų asmeninių tvarkaraščių dėlionę europiniame kontekste bei kokios gyventojų grupės renkasi tuos tvarkaraščius, atsižvelgiant į amžiaus ar situacinius įvykių epizodus per tam tikrą laiką, EST leidžia pasigilinti į pačių gyventojų refleksiją apie savo susiklosčiusį gyvenimą. Gyvenimo eigos tvarkaraščio modulis integruoja ne tik klausimus apie realizuotą elgseną, kada asmuo startavo su vienu ar kitu gyvenimo įvykiu, bet klausiama požiūrio klausimų, kada asmuo tampa per senas, yra per jaunas ir koks yra tinkamiausias amžius pradėti analizuotus gyvenimo įvykius.

Galima traktuoti tokius požiūrio klausimus kaip ribotus ir neatskleidžiančius tikrosios respondentų introspekcijos įvertinant savo nueitą gyvenimo kelią minėtų analizuojamų įvykių kontekste, nes klausimų formuluotės klausia netiesiogiai, ar pats asmuo laiku ar per vėlai pradėjo vieną iš tiriamų demografinių įvykių, o klausia bendro požiūrio, kada asmeniui yra palankiausia pradėti demografinį įvykį. Vis dėlto pateikti duomenys leidžia įvertinti, kiek respondento atveju įgyvendintas įvykis santykinai buvo pradėtas laiku, per anksti ar per vėlai. Šis įvertinimas gaunamas, apskaičiuojant skirtumą tarp asmens amžiaus, kai jis pradėjo (pirmą kartą) kohabituoti, įteisino (pirmą) santuoką ir gimė (pirmas) vaikas, ir asmens vertinimo, kokių metų asmeniui yra tinkamiausias metas pradėti vieną iš šių įvykių. Tik šiek tiek daugiau nei dešimtadalis lietuvių vertina (žr. 7 pav.), kad jų pasirinktas kohabitacijos, santuokos ir tėvystės / motinystės startas buvo pradėtas laiku, o absoliuti dauguma lietuvių vertina, kad jų demografinio kalendoriaus seka nesutampa su jų tinkamiausio meto pradėti gyvenimo eigą įsivaizdavimu. Čia išsiskiria santuokos vertinimas, 60,2 proc. respondentų vertina, kad santuoka buvo pradėta per anksti, ir tik 29 proc. reflektuoja, kad ji buvo sukurta per vėlai. Santykis tarp vertinančių kaip

per anksti pradėjusių kohabitaciją ar tėvystę / motinystę palyginus su „įsivardijusius“ kaip atlikusius tai per vėlai yra gana tolygus: 40,6 proc. vertintų savo bendrą gyvenimą su partneriu kaip ankstyvą ir 45,6 proc. kaip pavėlintą epizodą, bei 44,4 proc. vertina per anksti prisiėmus tėvystės / motinystės vaidmenį ir 44,3 proc. Lietuvos gyventojų reflektuoja, jog jie vėlavu su pirmojo vaiko gimimu.

7 pav. Asmeninio gyvenimo eigos tvarkaraščio refleksija

Taigi, palyginus įgyvendintą gyvenimo eigos elgseną ir normatyvines percepcines nuostatas, kada tam tikra gyvenimo eigos elgsena turėtų prasidėti, absoliuti dauguma Lietuvos gyventojų santykinai vertina savo gyvenimo įvykių startus kaip pradėtus netinkamu laiku – per vėlai ar per anksti nei reikėtų. 2 lentelėje pateikiama, kaip kinta gyvenimo eigos tvarkaraščio refleksijos vertinimai priklausomai nuo vienos iš įgyvendintų dažniausių gyvenimo eigos tvarkaraščių (sekų), bei ar esama kažkokių sąsajų, ar kažkučioje sekoje ar sekose aptinkamas didesnis ar mažesnis pasitenkinimas savo įgyvendintu gyvenimo tvarkaraščiu. Pasitenkinimas kohabitacijos startu yra mažesnis bei aukštesni vertinimai, kad šis įvykis buvo pradėtas per anksti, tarp hiperstandartinį gyvenimo kelią pasirinkusiųjų lietuvių nei destandartinį ar standartinį kelius pasirinkusiųjų. Bet ši sąsaja nėra didelė ir statistškai reikšminga ($\chi^2(4, 676) = 3,09; p > 0,05$), o pasirinkto gyvenimo tvarkaraščio efektas šiems vertinimams nėra reikšmingas ($V_c = 0,068; p > 0,05$). Visose trijose skirtingose gyvenimo eigų pasirinkusiose grupėse vertinama daugiausiai, kad kohabitacija buvo vėlesnė ar ankstesnė nei reikėtų.

Bet egzistuoja statistškai reikšminga priklausomybė ($\chi^2(4, 979) = 33,94; p < 0,001$) tarp gyvenimo kalendoriaus tipo ir vertinimo, ar santuoka buvo pradėta laiku. Standartinę gyvenimo eigą išbandę išsiskiria į dvi tolygias grupes: jie vertina, kad santuoka arba buvo įteisinta per vėlai (44,8 proc.), arba per anksti (44,8 proc.) ir tai atkartoja prieš tai pateiktus kohabitacijos starto vertinimo rodiklius. Tuo tarpu destandartinis tvarkaraštis susijęs su polinkiu vertinti savąjį santuokos startą daugiau kaip per anksti (64,3 proc.)

nei per vėlai (23 proc.) ar laiku (12,6 proc.) įgyvendintą biografinį įvykį, o hiperstandartinius pasirinkimus įgyvendinę individai dar labiau pabrėžia, kad santuoka buvo pradėta per anksti (73,7 proc.). Čia įdomu ir tai, kad tarp pastarąją gyvenimo seką įgyvendinusių asmenų santykinė dalis linkusių vertinti santuoką kaip pradėtą per vėlai išlieka panaši į destandartinę seką pasirinkusiųjų, bet reikšmingai sumažėja vertinančių, kad santuoka buvo pradėta laiku grupė (tik 4,1 proc.). Gyvenimo eigos tvarkaraščiai turi statistiškai reikšmingą efektą šiems vertinimams ($V_c = 0,132$; $p < 0,001$). Galima sakyti, kad gyvenimo eigos destandartizacija ir hiperstandartizacija susijusi su santuokos starto įsi-vertinimu kaip per anksti pradėtu įvykiu, o hiperstandartizacija apskritai reikšmingai sumažina pasitenkinimą santuokos startu palyginus su tais, kurie pasekė destandartiniu ar standartiniu grafiku.

Tuo tarpu tėvystės / motinystės vertinimams pasirinktas gyvenimo grafikas turi dar stipresnį efektą ($V_c = 0,203$; $p < 0,001$) nei santuokos vertinimų skirtumams paaiškinti. Aiškiai įgyvendinę standartinį kalendorių asmenys vertina, kad jų tėvystės / motinystės startas buvo per vėlyvas (63,2 proc.) nei per ankstyvas (26,7 proc.) ar įgyvendintas laiku (9,5 proc.), kai hiperstandartiniu keliu pasukę reflektuoja atvirkščiai, anot jų, tėvystės / motinystės startas buvo labiau per ankstyvas (73,7 proc.) nei per vėlyvas (22,2 proc.) ar įgyvendintas laiku (4,5 proc.). Įgyvendinę destandartinę gyvenimo eigą užima tarpinę šių dviejų grupių grandį, kur panaši dalis vertina tėvystę / motinystę kaip per vėlyvą ar per ankstyvą. Šie tėvystės / motinystės vertinimų ir refleksijų skirtumai reikšmingai priklausomai nuo gyvenimo eigos sekų ($\chi^2(4, 982) = 81,12$; $p < 0,001$).

2 lentelė. Gyvenimo tvarkaraščio vertinimo priklausomybė nuo įgyvendinto tvarkaraščio Lietuvoje

Gyvenimo eigos tvarkaraščio	Per anksti pradėtas įvykis	Laiku pradėtas įvykis	Per vėlai pradėtas įvykis	Iš viso(N)
<i>Ar kohabitacija buvo pradėta laiku?</i>				
1 seka: $K \rightarrow S \rightarrow T$	44,3%	16,5%	39,2%	100% (79)
12 seka: $[KS/SK] \rightarrow T$	40,3%	16,6%	43,1%	100% (464)
13 seka: $[K \leftarrow \rightarrow S \leftarrow \rightarrow T]$	48,1%	12,8%	39,1%	100% (133)
<i>Ar santuoka įteisinta laiku?</i>				
1 seka: $K \rightarrow S \rightarrow T$	44,8%	10,4%	44,8%	100% (96)
12 seka: $[KS/SK] \rightarrow T$	64,3%	12,6%	23,0%	100% (712)
13 seka: $[K \leftarrow \rightarrow S \leftarrow \rightarrow T]$	73,7%	4,1%	22,2%	100% (171)
<i>Ar tėvystė/motinystė prasidėjo laiku?</i>				
1 seka: $K \rightarrow S \rightarrow T$	26,7%	9,5%	63,8%	100% (105)
12 seka: $[KS/SK] \rightarrow T$	40,7%	14,1%	45,2%	100% (710)
13 seka: $[K \leftarrow \rightarrow S \leftarrow \rightarrow T]$	73,7%	4,2%	22,2%	100% (167)

Apibendrinant galima sakyti, kad maža dalis gyventojų Lietuvoje yra patenkinti savo kohabitacijos, santuokos ir tėvystės / motinystės startais, dauguma vertina, kad visi įvykiai buvo pradėti per anksti, ar per vėlai. Reikia dar išskirti, kad Lietuvos visuomenės segmentas, turintis santuokinės patirties, reflektuoja, kad jų santuokos startas, tikėtina, prasidėjo per anksti. Tai galbūt nėra keista, prisiminus, kad daugumos Lietuvos gyventojų gyvenimo tvarkaraštis dažniausiai prasideda sutampančiais kohabitacijos ir santuokos įvykiais. Gyvenimo eigos tvarkaraščiai reikšmingai sąlygoja skirtingus santuokos ir tėvystės / motinystės startų įsivertinimus. Standartinį gyvenimo kelią išbandę asmenys linkę vertinti savo tėvystę / motinystę kaip per vėlyvą įvykį, destandartinis gyvenimo grafikas lemia santuokos starto vertinimą kaip per ankstyvą, o hiperstandartinį gyvenimo eigos tvarkaraštį išbandę linkę vertinti santuoką ir tėvystę / motinystę kaip per ankstyvą.

Apibendrinimas

Apibendrinant Europos socialinio tyrimo duomenis, Europos lygmeniu išsiskiria 5 pasirinkimų kombinacijos, apibūdinančios kohabitacijos, santuokos ir tėvystės / motinystės startų išsidėstymą bei kartu asmenines biografijas – standartines ir normatyviškai tvarkingas, de-standartines ir normatyviškai netvarkingas, destandartines ir orientuotas į santuoką ir tėvystę / motinystę, destandartines ir orientuotas į tėvystę / motinystę bei hiperstandartines. Visos asmeninės biografijos yra nevienodai įgyvendinamos ir, nors esama variacijų, bet Šiaurės ir Vakarų Europos šalių populiacijose vyrauja aukštesni standartinės ir tvarkingos, destandartinės ir netvarkingos bei destandartinės ir orientuotos į santuoką ir tėvystę / motinystę biografijos pasirinkimai, Pietų Europos ir Vidurio bei Rytų Europos šalims būdinga destandartinė ir orientuota į tėvystę / motinystę trajektorija. Posocialistinių šalių erdvėje yra reikšmingas segmentas populiacijos su įgyvendintu hiperstandartinio gyvenimo kalendoriumi. Makropožiūriu gauti rezultatai suponuoja prielaidą, kad gyvenimo pirmųjų pasirinkimų standartizacija yra priešinga hiperstandartizacijai, t. y. pastaroji nėra tik pagreitinta pirmosios sekos versija, o greičiau „priešingas“ atitikmuo. Destandartizacija įgauna įvairias formas, kai nenuosekli gyvenimo seka ar seka, orientuota į santuokos – tėvystės / motinystės epizodų visišką suderinimą, eina greita su standartinio kalendoriaus įgyvendinimu, o auganti destandartizacija orientuota tik į tėvystės / motinystės epizodą „mažina“ standartinio gyvenimo realizavimo rodiklius. Šias transformacijas analizuojančiuose tyrimuose linkstama juos grįsti ne tik individualia šeiminių gyvenimo trajektorijų transformacija, bet ir platesne socialine visuomenėje vykstančių pokyčių analize (Ryder, 1965; Billari, Liefbroer, 2010).

Apibendrinant respondentų lūkesčių apie tiriamus demografinius įvykius ir jų realių pasirinkimų sąsajas, matyti, kad tik nedaugelio teigimu, jų pasirinktas kohabitacijos, santuokos ir tėvystės / motinystės startas buvo pradėtas laiku, o absoliuti dauguma lietuvių vertina, kad jų demografinio kalendoriaus seka nesutampa su jų tinkamiausio meto pradėti gyvenimo eigą įsivaizdavimu. Taip pat išsiskiria santuokos vertinimas, kur daugiau nei pusė respondentų teigia, kad santuoka buvo pradėta per anksti, o mažesnioji dalis mano, kad ji sukurta per vėlai. Santykis tarp vertinančių, kad per anksti pradė-

jo kohabitaciją ar tėvystę / motinystę, palyginti su „išsivardijusių“ kaip atlikusių tai per vėlai, yra gana tolygus. Vertinant šiuos rezultatus bei išryškėjusius atskirų šeiminio gyvenimo epizodų įgyvendinimo skirtumus, išryškėja vadinamosios individualios biografinės konstravimo skirtumai, kai šalia tam tikrų normatyvinių nuostatų šiais klausimais, randasi ir kitokių sprendimų. Viena vertus, juos galima aiškinti bendrosiomis socialinės brandos kalendoriaus kaitos tendencijomis (pavyzdžiui, vaikų susilaukimo nukėlimu), tačiau, kita vertus, negalima atmesti ir dalies tiriamųjų šalies nepriklausomybės atkūrimo pradžioje išgyventų struktūrinių ekonominių ir socialinių pokyčių, kurie, kaip rodo kai kurie kiti tyrimai (Dirsytė, Maslauskaitė, 2020; Stankūnienė, 2009), galėjo reikšmingai paveikti tiek pačių demografinių įvykių įgyvendinimą (pavyzdžiui, santuokų atidėjimą), tiek ir tiriamųjų požiūrį į juos.

Padėka

Straipsnis parengtas įgyvendinant mokslo tyrimų projektą „Lietuvos visuomenės kartų (ne) saugumo patirtys: gyvenimo trajektorijų pasirinkimo motyvai ir galimybės“ (MOSAUGA). Finansavimą skyrė Lietuvos mokslo taryba (LMTLT), sutarties Nr. SMIP-19-21.

Literatūros sąrašas

- Alwin, D. F. (2012). Integrating Varieties of Life Course Concepts. *The Journals of Gerontology: Series B, Psychological Sciences and Social Sciences*, 67(2), 206–220. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbr146>
- Andersson, G., Thomson, E., Duntava, A. (2017). Life-table Representations of Family Dynamics in the 21st Century. *Demographic Research*, 37, Article 35, 1081–1230. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2017.37.35>
- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood. A theory of development from the late teens through the twenties. *The American Psychologist*, 55(5), 469–480.
- Arnett, J. J. (2001). Conceptions of the Transition to Adulthood: Perspectives from Adolescence Through Midlife. *Journal of Adult Development*, 8(2), 133–143. <https://doi.org/10.1023/A:1026450103225>
- Barlow, A., Duncan, S., James, G., & Park, A. (2005). *Cohabitation, Marriage and the Law: Social Change and Legal Reform in the 21st Century*. Oxford: Hart Publishing.
- Beck, U. (1995). *The normal chaos of love*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization: Institutionalized individualism and its social and political consequences*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Beck, U. (1992). *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (1995). *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Beer, A., Faulkner, D., Paris, C. (2011). *Housing Transitions through the Life Course: Aspirations, Needs and Policy*. Policy Press.
- Bendit, R. (2006). Youth Sociology and Comparative Analysis in the European Union Member States. *Papers*, 79, 49–76.
- Berrington, A., & Pattaro, S. (2014). Educational Differences in Fertility Desires, Intentions and Behaviour: A Life Course Perspective. *Advances in Life Course Research*, 21, 10–27. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2013.12.003>

Berrington, A., J. Stone, J., & Beaujouan, E. (2015). Educational Differences in Timing and Quantum of Childbearing in Britain: A Study of Cohorts Born 1940-1969. *Demographic Research*, 33, Article 26, 733–764. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2015.33.26>

Billari, F. C., Goisis, A., Liefbroer, A. C., Settersten, R. A., Aassve, A., Hagestad, G., Spéder, Z. (2011). Social Age Deadlines for the Childbearing of Women and Men. *Human reproduction*, 26(3), 616–622. <https://doi.org/10.1093/humrep/deq360>

Billari, F. C., Liefbroer, A. C. (2007). Should I Stay or Should I Go? The Impact of Age Norms on Leaving Home. *Demography*, 44(1), 181–198. <https://doi.org/10.1353/dem.2007.0000>

Billari, F. C., Liefbroer, A. C. (2010). Towards a new pattern of transition to adulthood? *Advances in Life Course Research*, 15(2-3), 59–75. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2010.10.003>

Brazienė, R. (2017). Jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką. Darbo rinkos pokyčiai: problemos ir galimybės. *Lietuvos socialinė raida*, 6, 88–103.

Brazienė, R., Merkys, G. (2013). Lietuvos jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką: teorinės prielaidos ir empiriniai radiniai. *Filosofija. Sociologija*, 24(2), 82–91.

Calvert, E. (2010). *Young people's housing transitions in context (Working Paper 8/2010)*. ESRC Centre for Population Change. https://eprints.soton.ac.uk/163813/1/Working_paper_8.pdf

Chiuri, M. C., Del Boca, D. (2010). Home-leaving decisions of daughters and sons. *Review of Economics of the Household*, 8, 393–408. <https://doi.org/10.1007/s11150-010-9093-2>

Clapham, D., Mackie, P., Orford, S., Thomas, I., Buckley, K. (2014). The Housing Pathways of Young People in the UK. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 46(8), 2016–2031. <https://doi.org/10.1068/a46273>

Clark, W. A. V., Mulder, C. H. (2000). Leaving Home and Entering the Housing Market. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 32(9), 1657–1671. <https://doi.org/10.1068/a3315>

Demografijos metraštis 2008. (2009). Vilnius: Statistikos departamentas.

Dirsytė, I., Maslauskaitė, A. (2020). Šeiminių gyvenimo kelio trajektorijos: sekų analizės rezultatai. *Filosofija. Sociologija*, 31(2), 139–147. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.v31i2.4232>

Elchardus, M., Smits, W. (2006). The Persistence of the Standardized Life Cycle. *Time and Society*, 15(2/3), 303–326. <https://doi.org/10.1177/0961463X06066944>

Elder, G. H., Jr. (1985). Perspectives on the Life Course. In G. H. Elder (Ed.), *Life Course Dynamics: Trajectories and Transitions, 1968–1980* (pp. 23–49). Ithaca, NY: Cornell University Press..

Elder, G. H., Jr. (1998). The life course as developmental theory. *Child Development*, 69(1), 1–12.

Elder, G. H., Jr. (1995). The life course paradigm. In P. Moen, G. H. Elder, Jr., K. Lüscher (Eds.), *Examining lives in context: Perspectives on the ecology of human development* (pp. 101–139). Washington, DC: American Psychological Association.

Elder, G. H., Jr., & Shanahan, M. J. (2006). The life course and human development. In W. Damon & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology. Vol. 1. Theoretical models of human development* (6th ed., pp. 665–715). New York: John Wiley & Sons.

Elder, G. H., Jr., Johnson, M. K., Crosnoe R. (2003). The emergence and development of life course theory. In J. T. Mortimer & M. J. Shanahan (Eds.), *Handbook of the life course* (pp. 3–19). New York: Kluwer Academic/Plenum.

European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC). (2023). *ESS round 9 - 2018. Timing of life, Justice and fairness*. Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS9-2018>

Fasang, A. (2014). New Perspectives on Family Formation: What Can We Learn from Sequence Analysis?. In P. Blanchard, F. Bühlmann, J. A. Gauthier (Eds.), *Advances in Sequence Analysis: Theory, Method, Applications. Life Course Research and Social Policies*, vol 2. (pp. 107–128). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-04969-4_6

- Filandri, M., Bertolini, S. (2016). Young people and home ownership in Europe. *International Journal of Housing Policy*, 16(2), 144–164. <https://doi.org/10.1080/14616718.2015.1130606>
- Gebel, M. (2018). The role of education institutions for the transition from education to work: A European comparative perspective. In P. Boyadjieva, M. Kanoushev, M. Ivanov (Eds.), 181–200. *Inequalities and social (dis)integration: In search of togetherness. Jubilee collection in honor of Prof. Rumiana Stoilova* (pp. 181–200). Sofia: Iztok-Zapad.
- Giddens, A. (1992). *The transformation of intimacy. Sexuality, love and eroticism in modern societies*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self Identity: Self and Society in Late Modernity*. Cambridge: Polity.
- Glick, P. C. (1977). Updating the life cycle of the family. *Journal of Marriage and the Family*, 39(1), 5–13. <https://doi.org/10.2307/351058>
- Glick, P. C., Norton, A. J. (1997). Marrying, divorcing, and living together in the U.S. today. *Population bulletin*, 32(5), 1–39.
- Gravel, E. E., Young, M. Y., Darzi, C. M., Olavarria-Turner, M., and Lee, A. M. S. (2016). Premarital Sexual Debut in Emerging Adults of South Asian Descent: The Role of Parental Sexual Socialization and Sexual Attitudes. *Sexuality and Culture*, 20(4), 862–878. <https://doi.org/10.1007/s12119-016-9362-1>
- Hotz, V. J., McElroy, S. W., & Sanders, S. G. (2005). Teenage Childbearing and its Life Cycle Consequences Exploiting a Natural Experiment. *Journal of Human Resources*, 40(3), 683–715.
- Hutchison, E. D. (2008). *Dimensions of Human Behavior: The Changing Life Course*. Virginia Commonwealth University: Sage Publications.
- Jaffee, S. R., Caspi, A., Moffitt, T. E., Belsky, J., & Silva, P. (2001). Why Are Children Born to Teen Mothers at Risk for Adverse Outcomes in Young Adulthood? Results from a 20-Year Longitudinal Study. *Development and Psychopathology*, 13(2), 377–397. <https://doi.org/10.1017/s0954579401002103>
- Kok, J. (2007). Principles and prospects of the life course paradigm. *Annales de démographie historique*. 113(1), 203–230. <https://doi.org/10.3917/adh.113.0203>
- Lennartz, C., Arundel, R., Ronald, R. (2016). Younger Adults and Homeownership in Europe Through the Global Financial Crisis. *Population, Space and Place*, 22(8), 823–835. <https://doi.org/10.1002/psp.1961>
- Lesthaeghe, R. (1995). The second demographic transition in Western countries: An interpretation. In K. Oppenheim Mason & A.-M. Jensen (Eds.), *Gender and family change in industrialized countries* (pp. 17–62). Oxford: Clarendon. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198289708.003.0002>
- Lesthaeghe, R. (2010). The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review*, 36(2), 211–251. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2010.00328.x>
- Lesthaeghe, R., van de Kaa, D. (1986). Twee demografische transitie's? In R. Lesthaeghe & D. van de Kaa (Eds.), *Bevolking: Groei en Krimp* (pp. 9–24). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Lister, D. (2006). Unlawful or just awful? Young people's experiences of living in the private rented sector in England. *Young*, 14(2), 141–155. <https://doi.org/10.1177/1103308806062738>
- Manning, W. D., Longmore, M. A., & Giordano, P. C. (2007). The Changing Institution of Marriage: Adolescents' Expectations to Cohabit and to Marry. *Journal of Marriage and Family*, 69(3), 559–575. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2007.00392.x>
- McDonalds, P., Evans, A. (2003, February 12–14). *Negotiating the Life Course: Changes in Individual and family transitions*. Discussion Paper DP-013. Paper pre-sented to 8th Australian Institute of Family Studies Conference. Melbourne.

- McKee, K. (2012). Young People, Homeownership and Future Welfare. *Housing Studies*, 27(6), 853–862. <https://doi.org/10.1080/02673037.2012.714463>
- Mayer, K. U. (1991). Life courses in the welfare state. In W. R. Heinz (Ed.), *The Life Course and Social Change: Comparative Perspectives* (pp. 171–186). , Weinheim, Deutsche Studienverlag.
- Mykyta, L. (2012)). *Economic Downturns and the Failure to Launch: The Living Arrangements of Young Adults in the U.S. 1995–2011* (Working Paper No. SEHSD-WP2012-24). U.S. Census Bureau. <https://www.census.gov/library/working-papers/2012/demo/SEHSD-WP2012-24.html>.
- Nico, M. (2014). Variability in the transitions to adulthood in Europe: a critical approach to de-standardization of the life course. *Journal of Youth Studies*, 17(2), 166–182. <https://doi.org/10.1080/13676261.2013.805877>
- Perelli-Harris, B., and Gassen, N. S. (2012). How Similar Are Cohabitation and Marriage? Legal Approaches to Cohabitation Across Western Europe. *Population and Development Review*, 38(3), 435–467. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2012.00511.x>
- Puur, A., Rahnu, L., Maslauskaitė, A., Stankūnienė, V., Zakharov, S. (2012). Transformation of Partnership Formation in Eastern Europe: The Legacy of the Past Demographic Divide. *Journal of Comparative Family Studies*, 43(3), 389–417.
- Raley, R. K. (2000). Recent trends in marriage and cohabitation: The United States. In L. Waite, C. Bachrach (Eds.), *The ties that bind: Perspectives on marriage and cohabitation* (pp. 19–39). New York: Aldine de Gruyter.
- Ryder, N. B. (1965). The cohort as a concept in the study of social change. *American Sociological Review*, 30(6), 843–861.
- Smart, C. (2007). *Personal Life*. Cambridge: Polity.
- Stankūnienė, V. (2009). Kartų ir lyčių tyrimo metodologija, struktūra ir organizacija. In V. Stankūnienė, A. Maslauskaitė (Eds.), *Lietuvos šeima. Tarp tradicijos ir naujos realybės* (pp. 419–427). Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Stone, J., Berrington, A., Falkingham, J. (2011). The changing determinants of UK young adults' living arrangements. *Demographic Research*, 25, Article 20, 629–666. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2011.25.20>
- Van de Kaa, D. J. (1987). Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, 42(1), 1–59.
- Wu, L., Wolfe, W. (2001). *Out of wedlock: Causes and consequences of nonmarital fertility*. New York, NY: Russell Sage Foundation.